

Багро С. О.

«СІМЕЙНІ СПРАВИ»: ПОНЯТТЯ ВІТЧИЗНИ ЧЕРЕЗ МЕТАФОРУ РОДИНИ В КОЗАЦЬКІЙ СПІЛЬНОТІ (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Ця стаття є спробою окреслити та зрозуміти родинну метафорику, яка супроводжувала один із найважливіших ціннісних політичних орієнтирів для Війська Запорозького – поняття вітчизни. Козацька батьківщина традиційно зображувалася в образі матері, про благо якої повинні були турбуватися її символічні діти. На що вказувало таке порівняння, кого зараховували до «синів» та «батьків» вітчизни – ось питання, на які ми намагаємося знайти відповіді. Тому сконцентруємо свою увагу на аналізі та порівнянні згадок про козацьку вітчизну в літературних творах та кореспонденції представників Війська Запорозького в означений хронологічний період.

Ключові слова: поняття, метафора, вітчизна, спільнота, Україна, Малоросія, Військо Запорозьке.

Родинну метафору широко використовували в ранньомодерний час, у сферах, які між собою часто могли не узгоджуватися. Господь Бог традиційно поставав «Отцем нашим небесним», володар – батьком для своїх підданих, а рівні між собою громадяни виступали в ролі символічних братів. Водночас матір'ю в річесполитській політичній культурі нерідко зображували вітчизну, про яку повинні були піклуватися її діти [32, с. 35]. Такий спосіб представлення стосунків у спільноті відбивався також у козацьких комунікативних практиках. Спочатку вони не виходили за межі загального річесполитського дискурсу. Однак після війн Богдана Хмельницького представники Війська Запорозького почали використовувати звичні стандарти для підкреслення своєї окремішності, надаючи дедалі більше ваги власній вітчизні – Україні, або Малоросії.

Поширення поняття батьківщини в козацькому просторі відносно недавно привернуло увагу істориків завдяки піонерським працям Наталі Яковенко, Френка Сисина, Зенона Когута та Сергія Плохія [3]. Дослідники наголошували на важливості материнського образу для представлення ціннісної сутності концепту в мотиваційних закликах очільників Війська Запорозького. Яковенко помітила також, що страждання матері-вітчизни, крім «підступів» зовнішніх ворогів, вони нерідко пояснювали політичним розколом та внутрішньою незгодою її дітей [27, с. 431–432]. При цьому, однак, особливості прикладання родинної метафори до вітчизни в козацькій спільноті ще не були предметом спеціального вивчення. Хоч, очевидно, це дало б змогу краще зрозуміти політичні орієнтири та світоглядні засади Війська Запорозького.

Метою цієї роботи є дослідження символічних взаємин козаків з їхньою вітчизною. Для цього спершу виокремимо сенси, які відображали метафоричне уподібнення батьківщини до матері. На основі розгляду конфліктних ситуацій також спробуємо зрозуміти підстави для зарахування до кола «синів вітчизни». Насамкінець окреслимо особливості виокремлення батьківської ролі стосовно вітчизни в козацькому політичному просторі.

Роль матері. Родинна метафора містилася в першій з відомих сьогодні згадок про козацьку вітчизну, Малоросію, орієнтованих на внутрішній козацький простір. Вона була своєрідним інструментом емоційного впливу. 1 липня 1659 р. козацька старшина під проводом Виговського докоряла Івану Безпалому, що «ваша милость, **уродився** с нами вместе волним народом и **скормився** заодно в **Малой Росии, отчине нашей**», проте «на **своих же кровных ближних** наступае» [2, т. 15, с. 405]. Хоч прямого називання Малої Росії матір'ю тут немає, проте згадки про спільне походження «**кровных ближних**» та їхнє «**скормление**» в одній вітчизні, очевидно, взувалися на відповідні метафоричні конотації. Вони були покликані обґрунтувати «природну» єдність Війська Запорозького і таким чином знайти порозуміння з політичними опонентами.

Подібні контексти супроводжували поняття до кінця XVII ст. Та навіть у «спокійніші» часи образ матері був популярним. Василь Кочубей донос на Мазепу 1708 р. «прикрасив» віршем гетьмана: «Дума пана гетьмана Мазепы, в которой значное против держави великого государя оказуется противление». У цьому творі

Україна-вітчизна поставала в образі матері, яка залишилася без турботи своїх дітей: «Жалься, Боже, України, що не вкупі маєть сини» [7, с. 109–110]. Елемент стражденності при цьому мотивував адресата-читача до виправлення ситуації. Тому найчастіше батьківщина зображувалася в розореному чи «плачучому» стані. Це добре видно в анонімному вірші другої половини XVII ст. «Плач Малої Росії». У ньому від імені батьківщини викриваються, подібно до твору Мазепи, нерадиві сини, які можуть привести до повернення «лядської неволі»:

О, боже мой милостивий!

Возри на плач мой ревнивий!

Где бідниця єст такая,

Як я, Росія Малая?

Всі маткою називають,

А не всі за матку мають:

Другий хоцет загубити,

В ложці води утопити.

Бо чи треба ж лучшей муки,

Як подати ляхом в руки? [25, с. 289].

Такий літературний прийом був не рідкістю. У тому самому збірнику «Українська література XVII ст.», де було опубліковано «Плач Малої Росії», уміщено ще один анонімний вірш під назвою «Глаголет Польща»:

Аз плачу, Польща, плачу неутішно,

Ридаю в сльозах із кровію смісно.

Чада во мні всі вкупі пребивали,

Всюду страх лют, где ся обрацали.

Вінець мой златий, в Польщі положенний,

В трієх мі чадіх словно уплітенний:

Ляхи, русь, литва – то суть чада моя;

Два возгордіша, взяша мечі своя,

Юнаго брата убить совіщаша,

А мене, матер, зіло обругаша [25, с. 284].

«Плач» матері-вітчизни чи тужіння за нею – поширений літературний топос, який разом із материнською метафорою перебував поза уявленням про конкретний об'єкт. Проте в практичному вимірі риторичні стандарти могли підлаштовувати під ситуативну необхідність. Володимир Перетц указував широту використаного тут прийому та, зокрема, його подібність на «Тренос або Плач» православної церкви-матері Мелетія Смотрицького [15, с. 52]. Тобто порівняння з матір'ю не було прерогативою вітчизни. Світський світопорядок органічно доповнювався релігійним світоглядом ранньомодерної людини і переплітався з ним. Паралельно церква також користувалася подібною метафорикою, підживлюючи її популярність. Священнослужителі виступали в ролі «отців», а їхній очільник – патріарх, був «верховним» батьком. Водночас

матір'ю традиційно зображували безпосередньо «церкву» або «віру», важливі об'єднувальні символи ранньомодерного часу.

Символічне навантаження образу давало можливість прикладати його до менш звичних порівнянь. Наприклад, гетьман Іван Самойлович у листі-універсалі сердюкам від 2 березня 1676 р. писав: «**оплаканная Украина наша** до совершенного успокоения притти не может... ви без всякого поречения и поругания от кого неи есть, равняя милости и презрения от нас войскового, **яко едино Войска Запорожского матери дети**, узнавати будете постоянным нашим словом обнадеживаем» [2, т. 12, с. 589–590]. Військо в ролі матері траплялося нечасто. Не виключено також, що в цьому випадку ми також маємо справу з переінакшенням переписувача. Утім, цілком імовірно, що такий вибір метафори міг бути зумовлений врахуванням природи адресата. Сердюки – це охотники, найманці на гетьманському забезпеченні. Через свій статус вони не могли бути «повноправними» представниками козацької спільноти [21]. Однак Самойлович декларував для них таку можливість, зараховуючи їх до єдиної цілісності – Війська Запорозького – через образ спільної матері. Крім того, їм пропонували керуватися інтересами спільної «**оплаканної України**».

Зазвичай верховний правитель виступав у ролі батька для своїх підданих. Проте його порівняння з матір'ю також було можливим. Так, у травні 1669 р., прохаючи царя про захист України та Києва, Лазар Баранович писав: «Киева, гнізда своего, отнюдь не изволили пущати; сиче бо вся Россия, яко плели, **к вашему царскому пресвітлому величеству, аки к матери**, прилепятца» [2, т. 8, с. 163–164; 2, т. 9, с. 167–168]. Знов-таки, якщо образ батька асоціювався радше з батьківською владою та опікою, то образ матері показував можливість для об'єднання та згуртування довкола себе символічних дітей.

У найширшому варіанті «Дійствія презильной брані» тричі використано образ абстрактної «козацької матері». Перші два рази в описі зіткнення Хмельницького та Чаплинського. Автор вклав в уста козацького очільника такі слова: «Ляхи нас Козаков озлобляют, еще **козацкая** не умерла **мати**» [31, с. 316]. Тут же цю фразу було повторено з невеликими переінакшеннями для посилення погрози, коли мова йшла про військо Хмельницького. Вказувалося, що після Берестецької поразки воно не зменшилось, бо на місце загиблих стали нові воїни, яких «зараз **многплодная** зродила против Ляхов **Козацкая матка**» [31, с. 352]. Подібне використання

формули здобуло певну популярність у літературі того часу. Її можна знайти в анонімному вірші про Корсунську перемогу козаків під проводом Богдана Хмельницького: «Да будет всегда **плодна козацькая мати** і діти її в силі всегда процвітати!» [25, с. 280]. Вона міститься в п'єсі «Милість Божа...» 1728 р.:

Не отобрали еще ляхи нам остатка:

Жив Бог, и не умерла козацкая матка [13, с. 487].

Важко визначити, чи розумілася за цією абстрактною метафориною козацька вітчизна. У п'єсі згадки про матір-Україну були повсюдними. Натомість автор «Дійствія» був скупішим на такі порівняння, що відкривало багато можливостей для різномірних інтерпретацій його тексту. Для прикладу, Володимир Даль наводив «літописні» слова Хмельницького для тлумачення слова «казак» і трактував згадану гетьманом «козацьку матір» за шаблону: «Еще казацкая матка (сабля) жива (или не умерла. Богд. Хмельницкий)» [4, с. 72]. Вірогідно, ключ до розуміння контексту метафори варто шукати в першоджерелі, яким для обох текстів був твір Самуїла Твардовського «Wojna Domowa» [12, с. 120]. Розвиток конфлікту між своїми героями Твардовський представив так:

Ani jeszcze Czaplinski pobral mu ostatka:

«Żyie Bóg, i kozacka nie umarla matka» [33, ч. 1, с. 6].

Загальний мотив праці Твардовського видно з її назви. Вона представляла конфлікт козаків зі шляхтою за «wojnu domowu», тобто внутрішню, громадянську війну. У цьому контексті Річ Посполита виступала в ролі спільної вітчизни для всіх її «синів», зокрема й козаків. Зважаючи на це, можна припустити, що відсутність вказівки на об'єкт метафори могла означати, що вона його і не передбачала, а вказувала на абстрактну козацьку єдність та порозуміння.

Подібне уявлення вже було поширеним у польській фразеології. Навіть Богдан Хмельницький, підкреслюючи непослух козаків, міг згадувати, що ті «**niejednej matki dziatki**» [6, с. 74–75, 240]. При цьому він зовсім не мав на увазі під «матір'ю» себе, а лише використовував сталий конструкт, який повинен був показувати, що кожен керується власними потребами. Без вказівки на щось конкретне образ матері використовувався на позначення спільності в позитивному контексті та роз'єднання – у негативному, навіть поза поняттям батьківщини чи будь-якого іншого об'єкта. У цій особливості метафори, можна припустити, містився її основний смисловий стрижень.

Сини вітчизни. Дорогою до Замостя 1648 р. Богдан Хмельницький намагався перетягнути на свій бік німецьких найманців із міської залоги на чолі зі шляхтичем, полковником Людвіком Вейгером. Шукаючи точки перетину, Хмельницький апелював до професійної рицарської ідентичності козацьких та німецьких військ. Звичність такої практики для представників Війська Запорозького окреслювала у своїх студіях Н. Яковенко [29, с. 192–208]. Зокрема, 6 листопада гетьман зазначав у листі Вейгеру: «*lubośmy nie wszyscy **synowie koronni** ale jako z przodków naszych wojenni, takich ze rownych sobie w Rycerstwie, jako waszmość, bardzobychmy radzi zobopólnie przyjąć w towarzystwo, aniżeli nadaremnie z obu stron mielibychmy umieracz*» [6, с. 69]¹. Далі в листі Корону Польську прямо названо «нашою» вітчизною, при цьому повстанське колективне «ми» не трактувалося тут за однорідну спільноту. Очевидно, згадку про те, що в повстанському таборі перебували не тільки «*synowie koronni*», було включено в текст з огляду на адресата. Таким чином, «чужоземцям» відкривалася можливість приєднатися до козаків як рівному рицарству, хоч при цьому вони могли мати іншу батьківщину. В'ячеслав Липинський згаданих «синів коронних» трактував за шляхту Речі Посполитої. Він розглядав цю вказівку як одне з багатьох свідчень про активну участь цієї соціальної верстви у війні 1648 р. на козацькому боці, хоч при цьому дослідник, найвірогідніше, користувався іншим списком цього листа [11, с. 28–29].

7 листопада Вейгер відповів гетьману: «*Jednak na świecie jest tak sprawiedliwy Bóg, że ludzie krzywdy nieszczęściem nagradza i w. m., jeśli znasz krzywdy od kogo, już podobno i nagrodzone są przez dopuszczenie Boże i Korona Polska ma sprawiedliwość uczynić, szabłą szukać chleba przyznawam, że zwyczajna była wojskiem, aleście po zwyczajnie w **Rzeczypospolitej jako matki swej**, ale jako przyjaciół jej szukali. Przeto ty my zawsze i wszędy gotowiśmy w. m. pomoc, oprócz samego Rzeczypospolitej słowa i życzenia się, bośmy i **my lubo naród nie polski, aleśmy synowie tej Rzeczypospolitej jako polacy**, inflancykowie, kurlancykowie, ale mianowicie ja, Weiher, pułkownik nad ludem cudzodziemskim, **jestem i synem i senatorem Rzeczypospolitej**, kasztelanem elbińskim. Przeto skłonni jestem do*

¹ «хоч ми не всі сини коронні, але як з предків наших воєнних, таких, що рівних собі в рицарстві, як ваша милість, дуже були б раді спільно прийняти в товариство, ніж надаремно з обох сторін мусили б помирати».

рокоју» [5, с. 182]². Незважаючи на те, що Вейгер не зараховував найманців до «польського народу», він називав їх «синами» Речі Посполитої. Тобто, на противагу гетьманській пропозиції, полковник мав можливість апелювати до політичної лояльності «чужоземців». Цей прецедент із незвичного ракурсу демонструє невіддільність понять республіки та вітчизни в Речі Посполитій.

Від перших згадок про Україну, чи Малоросію, як козацьку вітчизну на перший план виходив контекст єдиного походження спільноти. Це, очевидно, давало підстави розраховувати на досягнення порозуміння між її представниками. Аргумент походження, однак, працював в обидві сторони. Виокремлюючи «своїх», він уможлилював протиставлення до «чужих». Наприклад, посланець низовиків Михайло Іванов, скаржачись на Івана Виговського в листопаді 1657 р., говорив, що січовики не бажають того собі за гетьмана, «потому что он не природной Запорожской казак, а взяти з полского войска на бою в язицах: бил де он у поляков ротмістром» [2, т. 6, с. 189]. Це пояснення непокори «чужому» розширено в статтях, які запорожці передали цареві 26 листопада: «...а нам Войску Запорожскому и всей черни Днепровой и городовий он Иван Виговской не люб, и верить ему в войскових делах не уметь, потому что он литвин: служил в Войске полскому королю, и взят на бою на Жолтих Водах» [2, т. 7, с. 192]. Довіра гетьману підважувалася вказівкою на його нібито «інше» походження. У такому представленні це давало змогу натякати на відстоювання ним «чужих», а не козацьких інтересів.

Не менш важливим у цьому плані було питання компетенції. Так, підтримуючи кандидатуру Петра Дорошенка на гетьманство, його представники говорили московській стороні на початку 1668 р. про власні права: «на всякие уряди обирать им козаком своих природных и старых козаков, кого войском излюбят, а иноземцом и не природним украинским казацким детям не в какие начальства и уряды не выбирать; а нине у великого государя, его

царского величества, обран в гетмани не природной украинской казак; также де и иние полковники и урядники у его царского величества над козаками многие иноземци Волохи и не природние козаки и Войско де Запорожское оттого в великом непостоянстве пребывает, для того что многие волности и прави казацкие стали нарушени. А прежние де гетмани и вся старшина и нинешние де их гетмани и заднепрские старшие все природние казацкие дети» [2, т. 6, с. 250–251]. Обрання «своїх» на провідні уряди у Війську Запорозькому подано за одне з базових козацьких прав. До категорії «інших» тут зараховано «иноземцов» та «не природних» козаків. Обидві характеристики, хоч і мали певне розрізнення, очевидно, були спорідненими та вказували на різні прояви невідповідного походження опонентів Дорошенка.

Закид про чужоземців, схоже, стосувався Родіона Дмитрашко-Райчі та «волошських хоругов», які той очолював із 1665 р. Походження, утім, не завадило «чужинцю» зробити досить успішну кар'єру у Війську Запорозькому. З 1667 р. він займав уряд переяславського полковника, дедалі більше інтегруючись до козацької спільноти. Полковник був активним учасником різноманітних політичних перипетій та інтриг [22; 23]. Один із представників Петра Дорошенка, генеральний осавул Яків Лизогуб, писав безпосередньо Райчі, що обидва гетьмани, Дорошенко і Многогрішний, не бажають роздвоєння України, яке тільки «чужим народам на ползу» [2, т. 8, с. 115]. Таким чином він включав адресата до категорії «своїх». У квітні 1669 р. Петро Суховій називав Райчу у своєму листі «един от Войска Запорожского желательный отчине син» [20, арк. 458]. Та й сам Дорошенко за потреби використовував поняття вітчизни у зверненнях до Райчі. 5 квітня гетьман писав переяславському полковнику: «ведомо чиню, что взяв бога на помочь, своими войски конными и пешими для утоления чрез непостоянных людей в отчизне нашей учиненных раздоров и внутренние мятежи врать на Расаву идем» [2, т. 8, с. 262]. Хоч у цьому випадку такого тісного пов'язання поняття з особою «чужинця» немає, все ж його використання було пропозицією адресату рахуватися з виокремленою цінністю. Зважаючи на це, можна припустити, що зарахування полковника до синів козацької вітчизни залежало не від його територіального чи етнічного походження, а від засвідчення політичної лояльності. Натомість «інше» походження полковника зазвичай згадували за потреби його негативної характеристики [2, т. 13, с. 443–445].

² «Однак є на світі настільки справедливий Бог, що нещастям відплачує кривди людей. І вашій милості, якщо маєш кривди від кого, то вже вірогідно й відплачені є через волю Божу, і Корона Польська має усправедливити. Шаблею шукати хліба, визнаємо, що було звично через військо, але ще звичніше вам бути в Речі Посполитій яко матці своїй, і яко приятелів ви їй шукали, тому завжди і всюди ми готові вашій милості допомогти тими приятелями, окрім самого Речі Посполитої слова і зичення. Бо хоча і ми народ не польський, але ми настільки ж сини тої Речі Посполитої яко поляки, інфлянтці, курляндці. Але, зокрема, і я, Вейгер, полковник над людом чужоземним, є і сином, і сенатором Речі Посполитої, каштеляном ельбінським, тому схильний до миру».

Дмитрашко-Райча вкрай рідко послуговувався поняттям вітчизни у своїй кореспонденції, хоч, як бачимо, був із ним обізнаний. У спільному листі з алмазовським сотником він просив гетьмана Дем'яна Многогрішного 12 липня 1669 р. про військову допомогу проти ворогів: «доброе б дело било и **отчизне** прибилное, естли б твоеа млсть изволил киевскому полковнику указ свой таков послат» [20, арк. 800]. Хоч об'єкт вітчизни тут не конкретизовано, враховуючи адресата та контекст послання, можна припустити, що такий риторичний стандарт натякав на козацьку батьківщину. Це показує, що Райча розумів, так би мовити, внутрішні «правила гри» і намагався їх дотримуватися.

Аргумент невідповідного соціального походження також був кон'юнктурним та нестабільним. Після того як Україну «по обох берегах Дніпра» вдалося об'єднати під гетьманським регіментом Петра Дорошенка, досить швидко намітився черговий розкол. У лютому 1669 р. гетьман надіслав непокірним полкам універсал із закликом єднатися. Переповідаючи його, стольник серпуховський Артем Матвеевич зазначав: «Універсал сей посилает он ни для каких прибилей,.. но для того чтоб всему народу их добро б било, и за **Кияшким, и за Мурашкиним урядом** к последней погибели б не пришли б, а **по старому б клонилися б к стародавньому своєму начальству**; а как то сотворят, то все **отчизне** их со управленем станет, когда они в один гуж потянув, единокупним промыслом вольностей своих обороняти будут, а войск на помочь он снадобье имеет» [2, т. 8, с. 115]. Помітно, що носій московської політичної культури не зчитував багатьох поширених у козацькому просторі уявлень, переінакшуючи їх на свій лад. Проте навіть із такого тексту видно, що добробут вітчизни в універсалі пов'язувався з єдністю та «стародавнім начальством». Натомість дії «нових» урядників, Кияшка та Мурашка, які підтримали Многогрішного на гетьманстві, представлено в тексті за шлях до «погибели».

Сильний закид обом полковникам робив також генеральний осавул Яків Лизогуб. У січні 1670 р., представляючи інтереси Петра Дорошенка, він очолив похід на «той бік» Дніпра, намагаючись повернути втрачені полки під владу «свого» гетьмана. Під Лубнами Лизогуб зіткнувся з військовим спротивом представників «іншого» гетьмана Многогрішного, полковниками Кияшком та Мурашком. 29 січня 1670 р. старшина Дорошенка звернулася до козацького загалу з універсалом. У ньому вона спочатку запропонувала рамки для сприйняття дій своїх опонентів, які «всегда на кровь человеческую

разбойнически бдят **в отчизне нашей** и междоусобную в ней колотню вкореняют меж городами» [2, т. 9, с. 184]. У такий спосіб «їх» було відділено від решти спільноти та представлено підступними ворогами. Згодом подано серію риторичних запитань, які посилювали ефект: «Лутчи ли вам целость здравия именей вашим **Мурашком** поверити, или спущатца на их оборону, нежели господину гетману и всему Войску Запорожскому? **Где тех Мурашков отчизна разсудите толко? И как они имут желательни бити Украине паче нас? Господин гетман всегда о том радеет, чтоб Украина, отчизна всех нас, никогда разрознена била, но во единомыслии всесовершеннейшем пребивати могла**» [2, т. 9, с. 184]. Запитання створюють ілюзію того, що адресату запропоновано самому зробити судження, хоча воно, по суті, є наперед заданим. Автор представив ситуацію таким чином, що Мурашко і Кияшко не могли поділяти, а отже, й обстоювати козацькі цінності.

Кияшко був лубенським полковником, а Андрій Мурашко компанійським. Про їхнє походження наразі відомо лише з опосередкованих свідчень. Наприклад, «кошовий гетьман» Михайло Ханенко згадував 10 вересня 1670 р. у листі до Дем'яна Многогрішного про них як про «купецких людей» [2, т. 9, с. 283]. Це, однак, не завадило кар'єрі Андрія Мурашка охотницьким компанійським полковником у війську Дорошенка. Закидів йому не робили, доки він не змінив сторону, зробивши ставку на Многогрішного.

Звинувачення Лизогуба цілком кон'юнктурно залежали від політичної ситуації. Стає помітним, що акцент на «інакшості» опонентів мусив дискредитувати їх. Такий аргумент у політичній боротьбі мав певну популярність, якщо до нього раз у раз зверталися, утім, він напевне не був достатньо переконливим, якщо «звинувачені» могли продовжувати свої кар'єри у Війську. Ба більше, у джерелах можна помітити неодноразові натяки чи навіть прямі вказівки на те, що не «природними» козаками були гетьмани Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа та Пилип Орлик.

Республіка-вітчизна в метафоричному вимірі поставала родинною корпорацією. Однак, очевидно, таку родину потрібно розуміти в дуже широкому сенсі – як спільноту пов'язаних одне з одним громадян. Хоча походження могло бути доброю основою для конструювання власної політичної ідентичності, помилкою було б вважати його єдиним фактором під час вибору та засвідчення політичної лояльності. Про це прямо говорилося в згаданому вище анонімному вірші «Плач Малої Росії»:

*Що мні за син, що з врагами
Серце його, а не з нами?
Не той то син мні здарився,
Що в моєм дому родився —
Нехай прийде із-за світа,
Да мні жичить многа літа!
Той мні будет син любий,
Не іначе, як родимий* [25, с. 289].

Таким чином, хоч походження могло слугувати своєрідною підказкою представникам Війська Запорозького пов'язати себе чи когось «іншого» зі своєю батьківщиною, проте роль цього фактора навряд чи варто абсолютизувати. Важливішим критерієм, можна припустити, тут було засвідчення політичної лояльності та належність до козацької спільноти.

Батько батьківщини. У християнській традиції, та й поза нею, порівняння з батьком часто підкреслювало чиюсь умовну соціальну, політичну чи вікову вищість. Це давало змогу розраховувати на протекцію та допомогу від «старшого». Залежно від контексту проєкція покровительства могла стосуватися як особисто «автора» метафори, так і різних груп чи спільнот, до яких він входив. Зрештою, латинське «patronus», покровитель, походило від «pater», батько. Витворення «патрона» могло мати як ситуативний, так і більш сталий характер. Це було вигідно обом сторонам: патрон підтримував протекцією своїх клієнтів, а ті, своєю чергою, забезпечували його власною політичною симпатією. Патронально-клієнтарними зв'язками було пронизано політичний світ Речі Посполитої [30]. Підкріплена такою «системою» взаємозалежностей батьківська метафора, однак, не обмежувалася нею.

Враховуючи власний досвід спілкування з «польським» королем, представники козацької спільноти від часів налагодження перших тісних контактів із московським царем просили того про батьківську опіку та ласку. Тому навіть «інший» монарх-протектор незмінно зображувався в ролі символічного батька для Війська Запорозького. Типовим прикладом цього можуть слугувати слова полтавського полковника Кирила Пушкаренка, який 15 квітня 1669 р., повторюючи одні й ті самі формули, просив царя: «покажи милость и милосердие, яко **отец наш,...** **обороний нас** христиан и подданих хлопей своих, **не даждь нас в неволю** тем поганим агаряном и клятвопреступником, но **яко отец детей своих под крила свои царские** изволь прияти и сохрани от тех изменников и клятвопреступников» [2, т. 7, с. 282]. Метафоричні «крила протекції», а також прямі вимоги тексту «оборонити», «прияти и сохрани», раз у раз підкреслювали, що

порівняння царя з батьком, крім уявлення про його вищість, передбачало також вимогу захисту своїх символічних дітей [17; 18, с. 403–422]. Такий спосіб окреслення стосунків правителя зі своїми підданими існував паралельно до сімейної метафори про взаємини з вітчизною, не конфліктуючи з нею через відсутність прямих перетинів.

Водночас до гетьмана, який перебував у владній ієрархії значно нижче, також прикладалися подібні статусні характеристики зверхності. Для прикладу наведемо слова корсунського полковника Костянтина Мигалевського до гетьмана Івана Самойловича 14 серпня 1674 р.: «смилуйся вельможность ваша, господин мой для милости Божии, **яко отец над детьми своими** покажи милость и милосердие, изволь нам людей прислать болши и нужнее нам то надобно» [2, т. 11, с. 618]. Того ж дня в листі до переяславського полковника Мигалевський називав адресата: «**мой милостивый господин и брат**» [2, т. 11, с. 618]. У цьому випадку на контрасті звернень до «старшого» та «рівного» яскраво видно підбір метафоричних узагальнень. Безпосередньо Самойлович в універсалі від 10 травня 1682 р. так визначав свій статус: «**Ми рейментар отцевско, яко старший ваш, и братерско, яко той же вери що и ви христианин**, упоминаем всех ваш-мостей, абиете такого легкомислия межи собою не держали...» [26, с. 776]. Як видно, «отцовство» гетьмана було сконцентровано в очільницькій сутності уряду. Натомість людина, яка його обіймала, могла виконувати також інші соціальні ролі. Утім, неоднозначність метафори уможлилювала її прикладання до різних видів «старшинства». «Батьківство» гетьмана принципово відрізнялося від владної природи «помазаника Божого» [28]. Здебільшого її використання не мало прямого стосунку до поняття вітчизни. Утім, відповідно до античних зразків, монархи чи інші впливові особи, коли їхні «заслуги» перед батьківщиною представлялися як щось більше, ніж «синівська любов» чи «синівський обов'язок», нерідко характеризувалися в метафоричному статусі «батька батьківщини».

Дослідник літературних практик київської вченості Микола Петров помітив у риторичному курсі Києво-Могилянської академії за 1698 р. цікаву настанову. Якщо потрібно було возвеличити «славнейшого вождя» Івана Мазепу чи будь-якого іншого «героя», то риторика рекомендувала алегорично назвати його «отцем отечества» [15, с. 91]. Фіксація такої рекомендації в навчальному курсі означала, що досвід про її значення, сферу використання та вплив осмислено передавався та поширювався в часі та

просторі. Перенесення її в практичний вимір можемо бачити, приміром, у панегіричному написі на гравюрі Данила Галятовського 1708 р. із символічним зображенням гетьмана Мазепи: «CELSISSIMO & ILLUSTRISSIMO DOMINO / D: IOANNI MAZEPA / EXERCITIVM S: C: M: ZAPOROVIIENSIVM SVPREMO DVCI, / ORDINISS. ANDREAE APOSTOLI et ALBAE AQUILAE EQUITI, / DIVINITVS ELECTO DATO MVNITO / PATRI PATRIAE, ECCLESIAE DEFENSORI, BELLI & PACIS / ARTIVM CVLTORI ac PATRONO, / HOSTIVM MICORVMQ ue PERPETVO VICTORI, UTRIVSQVE FORTUNAE / MODERATORI SAPIENTISSIMO» [10, с. 54]³. Усі абстракти, підібрані для характеристики Івана Мазепи, вказували на нього як на правителя досить високого рангу, хоч і не суверенного. Використання тут формули «батько батьківщини» також покликано було підкреслювати важливість і значення возвеличуваної особи.

Подібне порівняння робив також Пилип Орлик. Оповідючи про «шведський» вибір Мазепи, він писав 1721 р. до Стефана Яворського, що говорив тоді гетьману: «с самой присяги вижу усердную велможности вашей ревность и отческое о отчизні своей и о всіх нас промышленіе и попеченіе...» [24, с. 170]. У цьому випадку маємо справу не з клішованим повторенням формули, а з творчим використанням її можливостей. По суті, в наведеному уривку Мазепу зображено в ролі батька-очільника козацької спільноти, на зразок наведених вище поширених згадок про батьківську опіку «старшого». Проте, на відміну від них, тут символічне батьківство гетьмана було поширено безпосередньо на концепт вітчизни, а не війська, народу чи загального абстрактного «ми».

Натомість монарх неодноразово зображувався «батьком» для Війська Запорозького, але при цьому не пов'язувався прямо з козацькою вітчизною. У пошуках пояснень такої ситуації доречним буде звернутися до панегірика Богдану Хмельницькому, уміщеного до анонімної риторички 1693 р., яку виявив та опублікував Володимир Перетц. У творі гетьман послідовно прославляється як оборонець та вірний син своєї батьківщини, проявляючи «ku oyczyznie matce swoiey» міцну любов, а насамкінець зазначено:

«Zaczym u tu parentando iasnie wielmożnemu świętey pamięci Bohdanu Chmielnickiemu, należy każdemu **prawowierney oyczyzny synowi** oto się uganiać, żeby wytoczoną sprzysięzonego serca krwią bogato iemu grobowiec malował; y nie tak mawsoleum, iako pod samym sercem wiekopomną iemu iako **patri patriae** post fata wystawiwszy strukturę wiekuistym one przyozdobił afectem, y taką iemuż na serdecznym marmurze wdzięczność rysował: Hic ille manet post fata superstes» [8, с. 20]⁴. У цьому випадку ми маємо справу з возвеличенням за особливі заслуги. Тобто для того, щоб стати батьком «батьківщини», потрібно бути її добрим «сином». Проте батьківська природа монарха конструювалася за дещо іншим принципом. Хоч цар і був протектором козацької спільноти, він, утім, перебував поза її вітчизною. Орієнтований переважно на внутрішній простір, концепт батьківщини просто не призначався для нього. У спілкуванні ж з московською стороною представники козацької спільноти враховували запит адресата. За зразки високої риторики у зверненнях до неї частіше слугувала церковнослов'янська лексика без античних республіканських метафор. Крім того, Малоросія представлялася «пред царські світлі очі» не козацькою вітчизною, а «отчиною»-спадком монарха. Отже, у козацькому варіанті «свого» патріотизму утворилася певна дихотомія, не властива для європейських зразків. З одного боку, козаки засвідчували вірність монарху, а з другого – вітчизні, не пов'язуючи їх між собою.

Згодом, 1709 р., Феофан Прокопович у своєму «Епиникионі», віршованому прославленні царських здобутків після полтавської перемоги, зобразив Петра I батьком батьківщини [19, с. 210]. У 1721 р. цар прийняв від Сенату імператорський титул, одним з атрибутів якого була формула «отец отечества» [1, с. 444–446]. За спостереженням Сергія Плохія, таке возвеличення царя стало можливим завдяки радикальній зміні московського політичного дискурсу в реформах Петра I. З ініціативи «київської вченості» на чолі з Прокоповичем античні республіканські цінності почали переносити на новий об'єкт – Росію. У такий спосіб вимоги вірності царю було розширено до вимоги вірності всеросійській батьківщині, представником якої був

³ «Найвишому та ясновельможному пану, пану: Івану Мазепі Військ Найяснішої Царської Величності Запорізьких Великий Гетьман, Орденів Андрія Апостола та Білого Орла Кавалеру, Божественно обраному данному укріпленому Батьку Батьківщини, Захиснику Церкви, Мистецтв Війни і Миру Помічнику і Покровителю, Постійно Перемагаючому Ворога та Неприятеля, Кожного Успіху Управителю Наймудрішому».

⁴ «Тому і тут померлому ясновельможному, святої пам'яті, Богдану Хмельницькому належить **кожному, правовірної Вітчизни, синові** до того прагнути, щоб кров'ю запряглого серця пишно йому склеп розмальовувати; і не так мавзолей, а мовби під самим серцем йому вікопомну, як **батьку батьківщини** посмертно виставивши споруду, вічним її оздобити чуттям, і таку йому ж на сердечному мarmorі писати вдячність: тут той, хто лишається живий після смерті».

сам монарх [16]. Тому якщо Мазепа виступав у ролі батька козацької вітчизни України, або Малоросії, то Петро I став «отцом» іншого ціннісного об'єкта – Російської імперії.

Окрім того, підкреслимо ще одну важливу відмінність. Окреслення монарха як «батька батьківщини» в титулуванні вказувало на його інституційну роль. Вона, з одного боку, посилювала вплив володаря, а з другого – сприяла сакралізації вітчизни [9]. Незважаючи на позірну зовнішню схожість, козацьке використання метафори, очевидно, мало інше спрямування в панегіричних текстах. Порівняння з «батьком батьківщини» возвеличувало гетьмана-«героя», проте не визначало його «офіційного» статусу і не додавало нічого безпосередньо самій вітчизні, як це було в «панствах самодержавных».

Висновки. У метафоричному сенсі батьківщину могли розуміти як певну корпорацію символічних «братів». «Містичне тіло» такої корпорації зазвичай представлялося в образі спільної матері, про яку повинні були піклуватися її сини. Водночас цей образ неодноразово прикладався до церкви або православної віри. Крім того, його використовували для характеристики монарха, Війська Запорозького або загальної абстрактної символічної цілісності. Підкреслюючи єдине

для спільноти походження, образ матері давав змогу говорити про єдність та «природну» спорідненість її синів.

Утім, зарахування до дітей козацької вітчизни не зводилося до критерію походження. На нього зважали лише тією мірою, якою воно могло визначати політичне заангажування до Війська Запорозького. Адже виокремлення «іншого» давало підстави поставити під сумнів його відданість козацьким інтересам. Однак подібного роду підозри можна було розв'язати або навіть проігнорувати. Засвідчення політичної лояльності та дії на благо козацької батьківщини давали змогу зараховувати до її «синів» людей «іншого» територіального, соціального чи етнічного походження.

Від античних часів верховного правителя нерідко зображували як батька-покровителя для своїх підданих. Проте, хоч Військо Запорозьке неодноразово шукало в «помазаників Божих» «отцовської» опіки, із козацькою вітчизною ті все ж не пов'язувалися. «Батьками батьківщини» для поетичного возвеличення в панегіричних текстах могли називати гетьманів. Таке порівняння, однак, можна вважати ситуативною метафорою, яка прямо не визначала владну інституційну роль козацьких очільників.

Список літератури та джерел

1. Акт поднесения Государю Царю Петру I титула Императора Всероссийского и наименования: Великого и Отца Отечества // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 6 : 1720–1722, № 3840. – С. 444–446.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1869. – Т. 6. – 279 с. ; 1872. – Т. 7. – 398 с. ; 1875. – Т. 8. – 400 с. ; 1877. – Т. 9. – 494 с. ; 1879. – Т. 11. – 410 с. ; 1879. – Т. 12. – 437 с. ; 1884. – Т. 13. – 383 с. ; 1892. – Т. 15. – 231 с.
3. Багро С. Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії / С. Багро // Наукові записки НАУКМА. – 2013. – Т. 143 : Історичні науки. – С. 48–55.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. 2. – 2-е изд., исправленное и значительно умноженное по рукописи автора / В. Даль. – Санкт-Петербург–Москва : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1881. – 807 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. Ю. Мищик. – Київ, 2012. – Т. 1 : 1648–1649 рр. – 680 с.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
7. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Москва, 1859. – Ч. 2. – 339 с.
8. К истории Киево-Могилянской коллегии : Панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу / сообщ. В. Перетц // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 14, вып. I, отд. III. – 1900. – С. 7–25.
9. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Э. Х. Канторович ; пер. с англ. М. А. Бойцова и А. Ю. Серегинной. – Москва : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 744 с.
10. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. : в 2 ч. / О. Ковалевська. – Ч. 2 : Додатки. – Київ : Інститут історії України, 2014. – 330 с.
11. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького / В. Липинський // Твори. Архів студії. – Т. 2. – Філадельфія ; Пенсільванія, 1980. – 363 с.
12. Луценко Ю. Летопись Григория Грабянки. Текстология. Проблематика. Поэтика : дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.01.03 / Луценко Юрий Николаевич ; АН УССР, Ин-т литературы им. Т. Г. Шевченко. – Киев, 1989. – 209 с.
13. Максимович М. Воспоминание о Богдане Хмельницком / М. Максимович // Собрание сочинений : в 3 т. Т. 1 : Отдел исторический / М. Максимович. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. – С. 475–509.
14. Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году / Н. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1868. – № 1. – С. 465–525.
15. Перетц В. Исторические вирши по рукописи начала XVIII в. / В. Перетц // Киевская старина. – 1899. – № 8 : Документы, известия и заметки. – С. 49–56.
16. Плохий С. В ім'я вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи / С. Плохий // Соціум : альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 267–281.
17. Плохий С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року / С. Плохий // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – 1995. – Т. 4. – С. 76–86.

18. Плохий С. Наливайкова віра : Козаки та релігія в ранньомодерній Україні : пер. з англ. / С. Плохий. – Київ : Критика, 2005. – 496 с.
19. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович ; под ред. И. П. Еремина ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). – Москва, Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, [Ленинград. отд.-е], 1961. – 501 с.
20. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 70. – 959 арк.
21. Сокирко О. Лицарі другого сорту : Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – Київ : Темпора, 2006. – 280 с.
22. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский / А. Стороженко // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 1–28.
23. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский и его род / А. Стороженко // Стороженко А. Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки. – Киев : Тип. Фрицкевича, 1900. – С. 126–186.
24. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний ; пер. з англ. В. Кулика. – Київ : Либідь, 1994. – 240 с.
25. Українська література XVII ст. : Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., прим. В. І. Крекотня. – Київ : Наук. думка, 1987. – 608 с.
26. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до українського дипломатію / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наук. т-во ім. Шевченка, Центральний держ. іст. архів України. – Київ–Львів : НТШ, 2004. – 1088 с. – (Пам'ятки історії України).
27. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2005. – 584 с.
28. Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію та обов'язки влади (до початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Laurus, 2012. – С. 397–426.
29. Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників / Н. Яковенко // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – С. 189–228.
30. Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. / A. Mączak. – Warszawa : Semper, 2000. – 355 s.
31. Hryhorij Hrabjanka's The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj / Introduction by Yuri Lutsenko. – Cambridge : Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1990. – 588 p. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. 9. Texts).
32. Opaliński E. Kultura Polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie / E. Opaliński. – Warszawa, 1995. – 344 s.
33. Twardowski Samuel. Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy, Moskwą, potem Szwedami, i z Węgry, przez lat dwadzieście, za parowania najjasniejszego Jana Kazimierza, króla Polskiego tocząca się. Na cztery podzielona xiegi / Od Samvela z Skrzyzny Twardowskiego. – Kalisz, 1681. – 184 s.

S. Bagro

“FAMILY BUSINESS”: THE CONCEPT OF FATHERLAND THROUGH THE METAPHOR OF KINSHIP IN THE COSSACK COMMUNITY (the second half of the 17th – beginning of the 18th centuries)

The concept of fatherland was one of the most important values and political guides for Zaporozhian Host. Therefore, its coherent metaphor requires a peculiar attention of scholars. Usually, the Cossack fatherland was depicted as an image of mother that should be tutored by her symbolic children. What was the meaning of the mother's image? Who and why were included as the children of the fatherland? What was the role of the rulers in this context? These are main questions of the research. The image of mother was applied not only to the concept of fatherland but also, frequently, to a member either of church or the orthodox faith. Seldom was it used for a monarch or Zaporozhian Host. Undoubtedly, the image underlined the shared ancestry of the whole community from one symbolical mother. A prominent feature of the metaphor was the implication of unanimity of the community. It is brightly proved by the cases when the image of mother was not applied to a particular object, but conversely, to an abstract unity. An important condition to join the community of the symbolical children of the Cossack fatherland was the origin. Although usually mentioned, it was largely neglected. The ascertainment of the political loyalty and benefit for the fatherland allowed to be counted as a “son” of the Cossack fatherland for people of a “distinct” territorial, social, or ethnic origin. The sovereign was traditionally depicted as “pater patria.” Nevertheless, in the Cossack discourse, this honorable title was ordinarily applied not to the monarchs but to hetmans. However, the monarch acted like anointed by God; he was never a member of Cossack community and the Cossack fatherland. However, the features of hetman as “pater patria” were only a poetic glorification of a “hero”. It cannot be regarded as an official institutional role of hetmans. Thereby the attention to metaphor coherent to the concept of fatherland helps us to orientate in the political scene of the world of the members of Zaporozhian Host.

Keywords: concept, metaphor, fatherland, community, Ukraine, Little Russia, Zaporozhian Host.

Матеріал надійшов 30.03.2017